

УДК: 624.011.1:728.67]:694(477.4-89)

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2025.04.883>

ТЕХНІКА ТА ТЕХНОЛОГІЯ СПОРУДЖЕННЯ СТІН ЖИТЛА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ (Частина 1. Дерев'яна хата)

Роман РАДОВИЧ

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>

доктор історичних наук,

старший науковий співробітник,

Інститут народознавства НАН України,

відділ історичної етнології,

проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,

e-mail: radovychroman@gmail.com

Хоча традиційне житло Середньої Наддніпрянищини неодноразово було предметом дослідження учених, низка питань, які торкаються техніки та технології будівництва, залишались поза їхньою увагою. Власне це й визначає *актуальність* нашої розвідки. У роботі автор ставить перед собою *мету*, з'ясувати особливості техніки та технології традиційного житлового будівництва (зокрема дерев'яного: зрубного та каркасно-дильованого) на правобережній частині Середньої Наддніпрянищини. *Об'єктом* дослідження є народне житло, а *предметом* — техніка та технологія спорудження стін.

Методологічною основою дослідження є принцип історизму та використання основних методів етнологічної науки. *Територія дослідження* охоплює правобережну частину Середньої Наддніпрянищини. *Хронологічні межі* дослідження: середина XIX — перша половина XX століття.

Джерельною базою роботи є польові матеріали автора, зібрані на теренах Корсунь-Шевченківського (2008 р.), Канівського, Черкаського (2009 р.) р-нів Черкаської обл. та у Володарському (2012 р.) р-ні Київської обл. Водночас для досягнення мети дослідження залучений значний масив наукової літератури та джерел, зокрема й польових досліджень сучасної української дослідниці Зої Гудченко.

Ключові слова: Середня Наддніпрянищина, техніка будівництва, стіни, зруб, каркас, вальки.

Roman RADOVYCH

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>

Doctor of Sciences in History, Senior Researcher

of the Institute of Ethnology

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

in the Department of Historical Ethnology,

15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: radovychroman@gmail.com

TECHNIQUES AND TECHNOLOGY FOR CONSTRUCTING WALLS OF DWELLINGS ON THE RIGHT BANK OF THE MIDDLE DNIPRO REGION (Part 1. Wooden House)

Although traditional housing in the Middle Dnipro region has repeatedly served as the subject of scholarly research, a number of issues related to the techniques and technologies of construction have remained outside their focus. This very fact defines the relevance of our study.

In this work, the author sets out to clarify the characteristics of the techniques and technologies of traditional residential construction (especially wooden: log and frame-board) in the right-bank part of the Middle Dnipro region. *The object of the study* is vernacular housing, and the subject is the technique and technology of wall construction. *The methodological basis* of the research is the principle of historicism combined with elements of structural-functional analysis and the use of primary methods of ethnological science: retrospective, typological, comprehensive analysis, historical reconstruction, and so on.

The research territory covers the right-bank part of the Middle Dnipro region, including Cherkasy, the southern part of Kyiv, the eastern outskirts of Zhytomyr and Vinnytsia regions, as well as the northern outskirts of Kirovohrad region. The chronological scope of the study spans from the mid-19th to the first half of the 20th century.

The source base of the work includes the author's field materials collected in the Korsun-Shevchenkivskyi (2008), Kaniv, Cherkasy (2009) districts of Cherkasy region and in the Volodarsky district (2012) of Kyiv region. At the same time, to achieve the research goal, a considerable array of scientific literature and sources was involved, including the field research of contemporary Ukrainian scholar Zoia Hudchenko concerning folk construction on the right bank of the Middle Dnipro region.

Keywords: Middle Dnipro region, construction technique, walls, log, frame, wattle.

Вступ. Хоча традиційне житло Середньої Наддніпрянщини неодноразово було предметом дослідження учених, низка питань, які торкаються техніки та технології будівництва залишались поза їх увагою. Власне це й визначає *актуальність* нашої розвідки. У роботі автор ставить перед собою *мету*, з'ясувати особливості техніки та технології традиційного житлового будівництва (зокрема дерев'яного: зрубного та каркасно-дильованого) на правобережній частині Середньої Наддніпрянщини. *Об'єктом* дослідження є народне житло, а *предметом* — техніка та технологія спорудження стін.

Методологічною основою дослідження є принцип історизму у поєднанні з елементами структурно-функціонального аналізу та використання основних методів етнологічної науки: ретроспективного, типологічного, комплексного, історичної реконструкції тощо. *Територія дослідження* охоплює правобережну частину Середньої Наддніпрянщини у межах Черкаської, півдня Київської, південно-східних окраїн Житомирської, східних Вінницької, а також північних окраїн Кіровоградської областей¹. *Хронологічні межі* дослідження: середина XIX — перша половина XX століття.

Джерельною базою роботи стали польові матеріали автора, зібрані на теренах Корсунь-Шевченківського (2008 р.), Канівського, Черкаського (2009 р.) р-нів

Черкаської обл. та у Володарському (2012 р.) р-ні Київської обл. Водночас для досягнення мети дослідження залучений значний масив наукової літератури та джерел [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9], зокрема й польових досліджень сучасної української дослідниці Зої Гудченко, які торкаються народного будівництва правобережжя Середньої Наддніпрянщини [10].

Основна частина. Найдавніші відомості про житлове будівництво правобережжя Середньої Наддніпрянщини містить робота І. Фундукля (1852 р.). Зокрема на півночі, у Васильківському повіті, як і в північніших місцевостях Київської губернії, автор відзначає зрубні житла [1, с. 271]. Очевидно такі ж зрубні будівлі, «побудовані з хорошого лісу», згадані у цьому повіті (с. Деремезна Обух. Київ.) й у матеріалах, що походять з 1850-х років [2, с. 610]. Знову ж, І. Фундуклей твердить, що у деяких місцевостях цього повіту побутували й дерев'яні (каркасно-дильовані конструкції) споруди [1, с. 270]. Така ж інформація присутня і в іншому, синхронному в часі (1854 р.), джерелі: «Деякий селянин будує дім з хорошого лісу в зруб, інший з поганого на стовпах чи в шули...» (с. Макіївка БЦ Київ.) [2, с. 631]². Зрубні житла («в замок») переважали й у заліснених (північних) місцевостях Сквирського повіту, щоправда, в інших (безлісних) районах превалювали оселі будовані «в шули». У таких спорудах стіни (простір між стовпами) «...забираються пластинами чи полінами, встановленими у пази стовпів горизонтально, або кілям, вбитим у землю вертикально, обплетеним крученою соломою; відтак стіни зовні і всередині вкривають товстим шаром глини, вимішаної з гноєм, дрібною соломою чи половою, дбайливо вигладжують і вибілюють білою глиною» [1, с. 277]. Подібно й у Таращанському повіті житла будували двома способами: з полін чи кілків, обплетених глиносоломою [1, с. 277]. Стосовно безлісних Бердичівського (етнографічна Волинь), Уманського та Звенигородського повітів, дослідник відзначав тут хати «мазанки на кіллі» [1, с. 278]. Дерев'яні (зрубні та каркасно-дильовані) оселі побутували і в інших місцевостях Київської гу-

¹ У роботі для позначення адміністративних одиниць будемо використовувати наступні скорочення (відповідно до адміністративного поділу до реформи 2021 р.): Київська обл. — Київ., Бориспільський р-н — Борис., Барішівський р-н — Бар., Богуславський р-н — Бог., Бороднянський р-н — Бород., Білодерківський р-н — БЦ, Сквирський р-н — Сквир., Ставищенський р-н — Став., Володарський р-н — Володар., Макарієвський р-н — Макар., Обухівський р-н — Обух., Переяслав-Хмельницький — ПХ, Яготинський р-н — Яг., Васильківський — Вас.; Черкаська обл. — Чер., Черкаський р-н — Черк., Чорнобаївський р-н — Чорн., Смілянський р-н — Сміл., Звенигородський р-н — Звен., Монастирищенський р-н — Мон., Корсунь-Шевченківський р-н — КШ., Канівський р-н — Кан., Христинівський р-н — Христ., Уманський р-н — Ум.; Житомирська обл. — Жит., Брусилівський р-н — Брус., Коростишівський — Корост.; Вінницька обл. — Він., Бершадського р-н — Берш., Теплицький р-н — Тепл., Погрибищенський р-н — Погриб.; Кіровоградська обл. — Кір., Світловодський р-н — Світл., Олександрівський р-н — Олекс., Гайворонський р-н — Гай., Новомиргородський р-н — Новомир., Знаменський р-н — Знам.

² Тут варто відзначити, що каркасно-дильовані житла побутували у цей час і на пограниччі Полісся й Середньої Наддніпрянщини (південь Радомисського повіту між містечками Брусилів і Коростишів). Щоправда стовпи каркасу в зазначеному випадку задовбували у підвалини [1, с. 266—267].

бернії, достатньо забезпечених лісом: у Чигиринському, Черкаському та Канівському повітах [1, с. 270]. Зокрема, у Чигиринському повіті побутували зрубні хати з полін, а мазанки відомі — як виняток: «Стіни тут звичайно роблять у замки з кругляків різного лісу від 3 до 5 вершків товщиною». У Черкаському повіті хата «будується на низьких стільцях з підвалинами, з тонких кругляків різного лісу, а інколи з пиляних брусів, товщиною від 2 до 3 вершків» [1, с. 271, 274, 277, 278, 281]. Відповідно до ілюстративного матеріалу Йогана Генріха Мюнца (1781—1783 рр.), зрубні будівлі (як господарсько-виробничі (водяні млини), так і житлові) у XVIII ст. побутували й на теренах нинішніх Канівського (околиці м. Канів) та Корсунь-Шевченківського (м. Корсунь, сс. Стеблів, Квітки, Дацьки, Сахнівка) районів [3, с. 62, 67, 71, 83, 85, 89, 109, 179]. До речі, окремі їхні зразки збереглися тут ще у першій половині XX ст. (сс. Гарбузин, Сахнівка, Деренківцець, Стеблів, Корнилівка, Бровахи, Виграїв, Моринці КШ; Попівка, Горобіївка, Яблунів, Беркозівка, Хмільне, Курилівка, Тростянець Кан.; Мошни [9, с. 168], Софіївка [10, с. 838], Яснозір'я Черк.). Зрубну споруду (водяний млин) Й.Г. Мюнц зобразив й у с. Буки (Сквир. Київ.) [3, с. 95]. Проте тут (у Чигиринському, Черкаському та Канівському повітах) переважала каркасно-дильована техніка [1, с. 270]. Такі будівлі відображені на малюнках Й.Г. Мюнца на теренах Чигиринщини та Канівщини (с. Стеблів) [3, с. 81, 89].

Цей огляд, здійснений на підставі джерельних матеріалів, дає можливість окреслити загальну картину особливостей техніки житлобудівництва правобережжя Середньої Наддніпрянщини першої половини — середини XIX ст. На його основі можна дійти висновку, що у цей період на півночі (у Васильківському, північних місцевостях Сквирського повітів) та на сході (Канівський, Черкаський та Чигиринський повіти) оселі будували з дерева («дерев'яна хата»). Причому у Васильківському та заліснених місцевостях Сквирського повітів превалювали будівлі зрубні (каркасно-дильовані траплялись рідше). Натомість у східній частині (Канівський, Черкаський та Чигиринський повіти) перевагу віддавали каркасно-дильованій техніці. Знову ж, на півдні та південному заході основною технікою була каркасна. Це ж опосередковано підтверджують синхронні у часі (1854 р.) матеріали Д.П. Де Ля Фліза, який відзначає: «Селянські житла

Київської губернії скрізь збудовані з дерева, вони, як правило, теплі взимку [...] У деяких місцевостях, де бракує лісу, стіни будинку виплітають з лози або солом, обмазують глиною і білять [...]» [4, с. 153]. Подібне, очевидно, було характерне й для XVIII ст., про що опосередковано свідчать матеріали Якова Марковича (1798 р.). Зокрема, порівнюючи дерев'яні оселі «литвинів» (північних українців) та південних «степняків», автор стосовно останніх відзначав: «[...] дефіцит лісу замінюють вони застосуванням солом, нехворощі (Полин звичайний. — Р. Р.), очерету і кізків, тобто висушеного гною. Житла свої будують з хворосту і обмазують глиною, так вміло, що здалеку [вони] видаються кам'яними [...]» [11, с. 67].

Відповідно до наших польових матеріалів, писемних джерел та спеціальної літератури, оселі зрубної конструкції («в зруб», «в замки», «в замок») у минулому траплялись також на півдні та південному заході — у зоні каркасного будівництва: у Звенигородському (сс. Попівка, Чиживка [10, с. 824—825], Шевченкове, Тарасівка [7, с. 353]), Лисянському (сс. Стільчинці, Ганжалівка, Почапінці, Журжиці [7, с. 351, 353]), Монастирищенському (сс. Шарнопіль [10, с. 828]), Маньківському (с. Буки [3, с. 60]), Смілянському (с. Сунки [10, с. 830]), Тальнівському (с. Колодне [5, с. 37]) р-нах Черкаської обл.; Богуславському (с. Мисайлівка [10, с. 355]), Рокитнівському (с. Острів [10, с. 402]) р-нах Київської обл. та ін. Проте тут їх зазвичай було не багато. Скажімо, відповідно до матеріалів А. Кримського, зі Звенигородського повіту (с. Колодне Тал. Чер.), у 1905—1906 рр. в цьому населеному пункті залишалось лише три зрубні хати: «Колись робили хати даже в зруб, — таким манером як криниці зараз цимбринують, ну в нашій силі є таких хатів на село тільки три, що вони в зруб» [5, с. 37]. Зрубна хата у цих місцевостях (принаймні вже у середині — другій половині XIX ст.) була притаманна тільки для багатших верств селянства, що підтверджують матеріали П. Чубинського (1877 р.), який відзначає, що «рублена хата» (за винятком північних районів (Полісся), де «дуже дешевий ліс») є надбанням лише «хороших хазяїв і рахується розкішшю у всьому південно-західному краї [...], і на неї вказують, як на ознаку заможності» [12, с. 377].

Винищення лісових масивів, які ще у першій половині XIX ст. займали значні території Київщини, призвело до дефіциту якісної будівельної дере-

вини [9, с. 169]. Унаслідок цього у кінці XIX — на початку XX ст. навіть у північній частині правобережжя Середньої Наддніпрянщини зрубні оселі споруджували рідше, — перевагу віддавали каркасно-дильованій техніці, яка у першій половині XX ст. стала тут панівною. Як слушно відзначає Раїса Свирида, окремі зразки давніх зрубних хат проіснували тут до 1950—1960-х рр., подекуди — до кінця XX ст. (у с. Ксаверівка Вас. Київ. три зрубні хати давнішого походження було виявлено ще на початку XXI ст.) [8, с. 252]. Це ж стосується й інших районів. Скажімо, на Звенигородщині та Лисянщині (Чер.) їх залишалось лише по кілька на село [7, с. 355]. У міжвоєнний період у сс. Бровахи, Заріче, Виграїв (КШ), Беркозівка (Кан.) старожили пам'ятають лише по одній такій хаті, у сс. Квітки (КШ), Попівка (Кан.) — по дві³.

Зазвичай респонденти наголошують, що так будували у давнину («у царські часи»): *«Давні хати були в зруб; колись хати в зруб — дуже рідко»* (с. Сахнівка КШ), *«Давні хати жили в зруб»* (Кірове КШ), *«В селі були дві хати в зруб. Ці хати були дуже давні. Царські хати — більшість будовані в зруб, їх роблять так як криницю»* (с. Квітки КШ). Це ж підтверджують й окремі збережені зрубні будівлі — наймолодші з них будовані на переломі XIX—XX ст.: хати XVII ст. зі с. Почапинці, кінця XVIII ст. зі с. Журжиці, початку XX ст. із сс. Стільчинці, Ганжалівка (Лис. Чер.) [7, с. 353—354]; кінця XIX ст. зі с. Мошни [9, с. 168], кінця XIX ст. зі с. Софіївка, середини XIX ст. зі с. Яснозір'я (Черк. Чер.); XVIII ст. зі с. Чижівка [10, с. 825, 838, 842], середини — кінця XVIII ст. зі с. Шевченкове [7, с. 351] (Звен. Чер.); XVIII — початку XIX ст. зі с. Шарнопіль (Мон. Чер.); XVIII — початку XIX ст. зі с. Сунки (Сміл. Чер.); кінця XIX — початку XX ст. зі с. Медведівка (Чиг. Чер.); 1860 р. зі с. Мисайлівка (Бог. Київ.); кінця XIX — початку XX ст. у с. Глинка, 1899 р. та початку XX ст. зі с. Озерщина (Бород. Київ.); 1880 р. зі с. Ніжоловичі (Макар. Київ.) [10, с. 355, 367, 374, 387, 828, 830, 844,], 1833 р. зі с. Таборів [8, с. 253] (Сквир. Київ.) та ін. Тільки в окремих випадках (у північній частині) трапляються зрубні оселі, споруджені у між-

воєнний період (хати 1924 р. у с. Глинка та 1920-х рр. у с. Озерщина Бород. Київ. [10, с. 367, 374]).

Житла могли бути цілковито споруджені у зрубній техніці чи частково. Зазвичай, в останньому випадку зрубною робили житлову камеру, а інші приміщення монтували у каркасній техніці (хати XVIII ст. зі с. Чижівка Звен. Чер. [10, с. 825]; середини — кінця XVIII ст. зі с. Керелівка Лис. Чер. [7, с. 251]; XVIII — початку XIX ст. зі с. Сунки Сміл. Чер.; початку XX ст. зі с. Озерщина Бород. Київ. [10, с. 374, 830] та ін.). Проте траплялось, що основне житлове приміщення споруджували «в стовпи» («в заміт»), а «хатину» — «в замок» (хата кінця XIX ст. с. Попівка [10, с. 824] Звен. Чер.).

Доволі докладно процес спорудження зрубною трикамерної хати у Васильківському повіті на Київщині описав І. Фундуклей: «При будівництві ставлять передовсім дві крайні кліті, одна навпроти другої на віддалі від 4 до 5 аршин. Основою виступають *стовпці* чи *стілці*, які вкопують у землю на віддалі 4 чи 5 аршин один від одного. У якості *стілців* вживають звичайно дубові колоди; які інколи обпалюють, а також дубове коріння у натуральному вигляді, яке викопують з землі після зрубання дерева. В місцях, наближених до ріки Рось, використовують замість *стілців* великі камені. На *стовпцях* кладуть підвалини — товсті бруси, на яких рублять стіни з тонких кругляків, інколи обтесаних, але рідко пиляних в квадрат *плах*, — брусів, які під прямим кутом з'єднуються зарубами. Для більшої міцності бруси на усій їх протяжності уздовж стіни збиваються двома чи трьома *тиблями*, дерев'яними цвяхами, через просвердлені чи видовбані долотом отвори. Стіни завершуються *окладинами*, товстими, обтесаними в квадрат брусами, на яких утверджується *стеля* [...] Готові кліті з'єднуються двома стінами, що творять *сіни*. Для цього в кожному внутрішньому куті обох клітей вдовбують в них по одному *слупі*, тобто по чотирикутному (у перекрої. — *Р. Р.*) стовпі, який має у верхньому і нижньому закінченні *шпони*; нижні шпони вбивають в підвалини і на верхніх укріплюються до стін дерев'яними цвяхами; з одного боку по напрямку стіни, виробляються у них *чвертки* чи *рівці*, тобто заруби, які мають у діаметрі (в ширину? — *Р. Р.*) від 1½ до 2 вершків і стільки ж заглиблення. Місце для зовнішніх дверей звичайно в 1¼ ширини, в 2½ аршини висоти, назначають на підвалинах *одвірками*, —

³ Як відзначають респонденти зі с. Корнилівка (КШ), колись в куті «Долина» було дуже багато хат, будованих «в зруб».

брусами з такими ж пазами, як і слупи. Насамкінець увесь проміжок закладають розколеними надвое колодами і таким способом складають стіни. Будівлю такого типу (як конструкція сіней. — Р. Р.) називають будувати *в замет*» [1, с. 271].

Деякі доповнення до цього опису можна внести на основі зібраних нами та іншими дослідниками матеріалів на Черкащині та Київщині. Відповідно до них, нижній вінець зрубу — «підвалини» («мурлати»: с. Квітки, «мурлатини»: с. Моринці КШ) зазвичай виготовляли з дуба (сс. Сунки [10, с. 830] Сміл., Корнилівка, Моринці, Квітки КШ Чер.; Глинка [10, с. 367] Бород. Київ.). Підвалини укладали на такі ж дубові, вкопані у землю, пні («пеньки»: с. Деренківцеь КШ, «стояни»: с. Квітки КШ), верхню частину яких виводили під рівень («виложували по уровню»: с. Деренківцеь КШ). Місцями дерев'яні «стояни» замінювало каміння (с. Корнилівка КШ). Щоправда, у давніших оселях підвалини інколи вкладали безпосередньо на ґрунт (сс. Озерщина [10, с. 374] Бород. Київ., Моринці КШ Чер.).

Для зведення зрубу здебільшого використовували сосну (сс. Сахнівка, Деренківцеь, Кірове, Виграїв, Моринці КШ; Тростянець Кан.; Яснозір'я Черк. (Чер.); Глинка, Озерщина Бород., Таборів Сквир. (Київ.), Козіївка [10, с. 210] Корост. (Жит.) та ін.). Скажімо, зрубна хата 1833 р. зі с. Таборів (Сквир. Київ.), складена з соснових плах, експонується у Київському скансені [8, с. 253]. Сосна для зведення зрубу використана й у житлах, обстежених З. Гудченко (хати кінця XVIII ст. у с. Козіївка Корост. Жит.; середини XIX ст. у с. Яснозір'я Черк. Чер.; 1924 р. у с. Глинка, початку XX ст. у с. Озерщина Бород. Київ.) [10, с. 210, 367, 374, 842]. Доволі часто у якості стіноматеріалу застосовували липове дерево (сс. Сахнівка, Квітки, Моринці КШ). Скажімо, у с. Квітки підвалини робили з дубового дерева, а зруб складали з липи чи «осоко́ра». Осокор для зведення стін вживали й у Лисянському р-ні [7, с. 354—355]. У деяких селах найкращим для зведення зрубу вважали дуб: «На стіни найлучше — це дуб» (с. Сахнівка КШ). Зрубні дубові хати були відомі в чумацьких селах Звенигородського повіту [7, с. 353]. Таку домівку, збудовану на початку XIX ст., З. Гудченко обстежила у с. Острів (Рокит. Київ.) [10, с. 402]. Щоправда, дуб зазвичай укладали лише в нижній частині стін — до вікон. У давніх оселях Лисянсько-

го р-ну (Чер.) для спорудження зрубу інколи використовували ясені [7, с. 354].

Щодо конфігурації будівельного матеріалу, то як стіноматеріал використовували колоди («кругляки»), напівколоди («плахи»), дошкоподібні «пластини» та «бруси». Застосування матеріалів такої конфігурації побутувало вже в оселях XVIII — першої половини XIX століття. Зокрема, як уже було говорено, І. Фундуклей відзначав, що у Васильківському повіті зрубні стіни складають «з тонких кругляків, інколи обтесаних, але рідко пиляних в квадрат *плах*, — брусів» [1, с. 271]. Відповідно до його матеріалів, з «пластин» та «кругляків» складали зруби у Сквирському повіті [1, с. 277]. Це підтверджують й окремі збережені будівлі. Зокрема, з брусів змонтовано зруб хати кінця XVIII ст. у с. Журжинці (Лис. Чер.) [7, с. 354]. Брус, як основний стіноматеріал для складання зрубу, фігурує в ілюстративних матеріалах Й.Г. Мюнца (1781—1783 рр.) [3, с. 61, 63, 67, 70, 82, 85, 94]. Пластини використано у зрубних стінах хат кінця XVIII ст. у с. Козіївка (Корост. Жит.), XVIII — початку XIX ст. у с. Шарнопіль (Мон. Чер.), XVIII ст. у с. Чиживка (Звен. Чер.) [10, с. 210, 825, 828]. Зрубні оселі споруджені з колод ясеня Р. Свирида виявила у сс. Почапінці (хата XVII ст.) та Журжиці (хата XVIII ст.) Лисянського р-ну на Черкащині [7, с. 354].

Давніше бруси виготовляли, обтісуючи колоди з чотирьох боків: «Дерево тесали... Сосну вибирали, тесали на квадрат» (с. Деренківцеь КШ). Приблизно в кінці XIX ст. більшого поширення набуває пиляний брус: «Зруб — з брусів. Бруси пиляли два пильщики — нижній пильщик і верхній пильщик. Пиляли на стакаді. Клади бревно, обпилювали з чотирьох боків, — це був брус» (с. Корнилівка КШ). Щоправда, у Черкаському повіті «пиляні бруси» інколи використовували у зрубх уже в першій половині — середині XIX ст. [1, с. 274]. Дошкоподібні «пластини» виготовляли, розколюючи чи розпилюючи колоди більшого діаметра на кілька (переважно три) частин. Як і в деяких інших регіонах України (Полісся [13, с. 209], Волинь [14, с. 208], Бойківщина [15, с. 94—98]), висота таких пластин могла сягати від 40 до 60 см. Скажімо, у хаті XVIII ст. зі с. Чиживка (Звен. Чер.) їх висота становить 40 см [10, с. 825], а в зрубі хати XIX ст. зі с. Козіївка (Корост. Жит.) укладено лише шість пластин [10, с. 210].

Іл. 1. Хата у с. Керелівка Лисянського р-ну Черкаської обл.

Іл. 2. Зруб, складений «в чистий вугол» (с. Завадівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.)

Подібне стосується й хати 1899 р. зі с. Озерщина (Бород. Київ.) [10, с. 374].

Зруби по кутах в'язали різноманітними врубками з випусками торців поза обріз стіни (іл. 1). Їхня конструкція значною мірою залежала від конфігурації стіноматеріалу. Скажімо, у складений із кругляків хаті XVII ст. зі с. Почапинці (Лис. Чер.) використана архаїчна одностороння півкругла врубка, вибрана зверху вінців — «в чашку» [7, с. 354], відома тут ще з княжого періоду [16, с. 38]. Бруси переважно в'язали простими одно- чи двосторонніми прямокутними врубками («в півдерева»: с. Де-

ренківець КШ). При використанні високих пластин (плах), напівколоїд (частково й брусів) застосовували кутові з'єднання з прихованим зубом («в замок», «в замки»), як із прямими вирізами, так і навскісними (типу «риб'ячий хвіст»). До речі, врубка типу «риб'ячий хвіст» з випусками торців доволі чітко проглядається на одному з малюнків Й.Г. Мюнца (м. Корсунь; 1781 р.) [3, с. 63].

Знову ж, починаючи з другої половини XIX ст. при використанні пиляного бруса більшого поширення набувають кутові врубки без випуску торців поза обріз зрубу — «в чистий вугол» (іл. 2). Зазвичай використовували з'єднання типу «риб'ячий хвіст» (місцеві назви: «ластівиний хвіст», «ластівиний чіп», «ласточкін хвіст»). У с. Квітки (КШ) говорять: «*Сточували замок в ластівиний хвіст*». У таких замках зазвичай теж присутній прихований зуб (іл. 3): «*Були хати в замки (в зруб). В замку був зубок*» (с. Яблунів Кан. Чер.). Хати кінця XIX — початку XX ст. з використанням такої кутової врубки відомі у сс. Яблунів (Кан.), Яснозір'я (Черк.), Корнилівка, Квітки, Виграїв, Деренківець (КШ) Черкаської обл. та ін. Так збудовані хати: 1880 р. у с. Ніжиловичі [10, с. 387] (Макар. Київ.), кінця XIX — початку XX ст. та 1924 р. у с. Глинка [10, с. 367], 1899 р., початку XX ст. та 1920-х рр. у с. Озерщина [10, с. 374] (Бород. Київ.).

При використанні якісного будівельного матеріалу суміжні зарубини щільно припасовували. По довжині їх додатково скріплювали двома-трьома дубовими чи ясеневими «тиблями» («кілками», «чопами») завдовжки 15—20 см (кілки до половини своєї довжини заходили у кожен із суміжних зрубів (сс. Деренківець КШ, Яблунів Кан.): «*Зрубини з'єднували тиблями. Їх забивали до половини у дві [суміжні] зрубини. Один майстер буравчиком вертів отвори, другий забивав*» (с. Квітки К-Ш). Ціоправда, відповідно до інформацій респондентів, у давніших спорудах використовували й довші (так звані набивні) «тиблі», довжина яких сягала 30—35 см. Такі «тиблі» пронизували один (верхній) вінець наскрізь, а в наступний заходили на половину його висоти. У зрубі комори 1890-х рр. із с. Завадівка (КШ), складеному зі соснового бруса (14 х 24 см), використано довгі (34 см) та прямокутні у перекрої (8 х 3,5 см) «тиблі». У згаданому випадку вони з'єднують три суміжні вінці: у верхню і нижню деревини заходять

до половини їх товщини, а середню пронизують наскрізь (іл. 4).

Між колодами чи брусами влаштовували мохову прокладку (с. Яблунів Кан.): *«Бруси тесані на квадрат... [Між ними] прокладали мохом. Мох забивали дерев'яною стамескою — клином»* (с. Деренківець КШ). У стінах з пластин чи півколог моху не прокладали — ним лише конопатили шпари між зрубинами: *«Зверха (зовні. — Р. Р.) стіни конопатили мохом; зсередини на стіни набивали клинчики і валькували вальками з довгої соломи. Замість клинчиків пізніше були дранку, стіни мастили»* (с. Корнилівка КШ), *«[Між вінцями] мох або пакля з коноплі. Мохом або паклею забивали шпари клином з ясеня»* (с. Квітки КШ).

Завершувався зруб «платвами» («ощепинами», «окладинами»), на які укладали сволоки. При використанні лише поздовжніх сволоків останні були подвійними: *«Ощепина, по ній — сволки і ще ощепина. Ощепина подвійна: одна під сволоком, друга над сволоком»* (с. Деренківець КШ), *«Зверху йшов оціп також у замки. Ощепини були подвійні»* (с. Квітки КШ), *«Оціп клали подвійний»* (с. Моринці КШ)⁴. Кінці поздовжніх ощепин, а, інколи і поздовжнього сволока (батьківська хата Т. Шевченка в с. Керелівка (іл. 5)) на причілках виносили поза обріз поперечних стін на досить значну довжину — 1—2 м. Скажімо, у хаті кінця XVIII — початку XIX ст. зі с. Козіївка (Корост. Жит.) ці виноси сягають 2,2 м [10, с. 210]. При значній довжині їх додатково могли підтримувати стовпцями. Траплялось (хата кінця XIX ст. зі с. Мошни Черк. Чер.), що виноси платв опирались на своєрідні кронштейни, утворені випусками поздовжніх зрубин на причілку, довжина яких з просуванням уверх поступово збільшувалась [9, с. 168]. На краях ощепин укладали поперечну балку («дармовес»), на яку опирались причілкові крокви: *«На причілку винесена балка — дармовес, на ній — крокви»* (с. Моринці КШ). Місцями, зокрема на Звенигородщині, уздовж фасадної стіни влаштовували піддашки на «вимережених стовпцях»

⁴ У хаті XVIII — початку XIX ст., обстежених З. Гудченко у с. Шарнопіль (Мон. Чер.), дві поздовжні платви розташовані у горизонтальній площині, причому, так би мовити, внутрішні платви зміщені усередину житлового приміщення (на них опираються дошки стелі) [10, с. 828—829].

Іл. 3. «Чистий вугол» з прихованим зубом (с. Завадівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.)

Іл. 4. З'єднання тиблем трьох суміжних вінців (с. Завадівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.)

(«піднавесом на колонках»): *«Коли підійти з півдня, з воріт від церкви до хати, — то в усю її довжину тягнеться ганок-галерея на дерев'яних старих стовпах, під солом'яною стріхою»* (с. Тарасівка Звен. Чер.) [7, с. 353]. Залишки давніх хат з піддашками на «вимережених стовпах» Р. Свирида виявила у селах Стільчинці та Ганжалівка (Лис. Чер.) [7, с. 353]. Дослідниця також відзначає, що на початку XX ст. тут залишилась традиція спорудження навісу тільки перед вхідними дверима («ганки», «рундуки») [7, с. 353].

Зовнішні стіни зрубних жител обмазували глиною і білили. Як відзначають дослідники, у той час,

Іл. 5. Винос поздовжнього сволока (с. Керелівка Лисянського р-ну Черкаської обл.)

коли у північних (поліських) районах зрубні стіни залишали не біленими, на південь від лінії Димер (с. Рожів Макарівського р-ну — с. Слобідка Коростишівського р-ну) переважали стіни обмазані і побілені [9, с. 169]. Це ж підтверджують й матеріали Д.П. Де ля Фліза (1854 р.), який порівнює «чорні» не білені хати Радомиського повіту з біленими оселями повіту Васильківського [4, с. 153—154]⁵. Проте доволі часто мастили і білили лише стіни житлового приміщення (і сіней), натомість комора (а інколи й сіни) зберігали натуральну структуру дерева (хата кінця XIX ст. у с. Мошни Черк. Чер.). Скажімо, у хаті 1833 р. зі с. Таборів (Сквир. Київ.) зруб «хати й сіней шпарований рудою глиною і побілений, а з напільного боку — руджений, у холодній коморі стіни не мащені» [8, с. 253].

Обробка зрубу глиною відбувалась но-різному, залежно від якості будівельних матеріалів. Скажімо,

⁵ Зокрема, коли на півдні нинішнього Вишгородського р-ну Київської обл. (сmt Вишгород, сс. Старі Петрівці, Лютіж, Борки (нині не існує), Гута-Межигірська, Димер) зовнішні стіни хат повністю білені, то уже на північ від с. Димер (сс. Катюжанка, Гута-Катюжанська, Рудня-Димерська тощо) побутує відкритий зруб [4, с. 395, 397, 399, 401, 403, 413, 415, 417, 419]. У сс. Ситняки, Небелиця, Комарівка Макарівського р-ну співіснують як повністю білені, так і зовсім не білені хати, а у сс. Борівка, Комарівка цього ж р-ну — хати цілком не білені [4, с. 535, 537, 539, 541, 543, 545]. У с. Видибор Черняхівського р-ну хати білені та небілені, а у с. Коростелівка побілка трапляється лише навколо вікон [4, с. 525, 529]. Знову ж, у Коростишівському р-ні (с. Слобідка) побутують як білені, так і зовсім не білені житла [4, с. 525].

як відзначав І. Фундуклей, у Васильківському повіті «Увесь дім зсередини і зовні обмазують спочатку жовтою глиною змішаною з гноєм, по зарубках, зроблених сокирою. Коли перша змазка висохне змащують другий раз, і потім вибілюють білою глиною, інколи крейдою, унаслідок чого хата одержує ошатний веселий вигляд» [1, с. 272]. Натомість у Черкаському повіті, де зруби складали з деревини гіршої якості (без мохової прокладки і без щільного припасовування вінків зрубу), «Після закінчення будівництва стіни на стику між суміжними деревами оббивають дерев'яними клинцями, розміром 1 вершок на відстані 2 вершки один від одного, і по цьому змазують сумішшю глини і гною завтовшки 1 вершок, і в той же час набивають по сирій глині між клинцями дрібним щебенем цегляним чи кам'яним, потім другий раз змазують на гладко; на кінець вибілюють глиною чи крейдою, навколо вікон, дверей призьби обводять червоні або сині лінії» [1, с. 281].

Внутрішні стіни житлового приміщення переважно теж забілювали: «Стіни і стеля всередині хати, в сінях в коморі і в хижі змазуються не тільки жовтою глиною, а по ній покриваються білою глиною, таке ж робиться і зовні, тільки глина накладається значно товстіше...» (Чигиринський повіт) [1, с. 279], «Всередині хати [стіни] змазуються просто без клинців і також дбайливо вибілюються стіни, стеля, піч з такими ж кольоровими обводами» (Черкаський повіт) [1, с. 281]. Проте у давніших житлах (при використанні добірного матеріалу) їх могли не мастити зовсім, про що свідчить хата XVII ст. у с. Почапінці (Лис. Чер.) [7, с. 353—354]. Інколи траплялась часткова побілка стін: «...то знизу до вікон стіни не мастилися, а милися; було, перед празником, як помиємо, а на ніч помастимо білком, а воно висохне за ніч, то й блищить, як скло» (Звенигородщина) [7, с. 355].

Основою каркасних будівель були вкопані у землю стовпи — «шули» (Кан. Звен. Сміл., Черк., Чигир. Чер.; Бородн. Київ.), «слупи» (КШ, Кан., Черк. Монастир. Христ Черк.; Гайвор. Кір.; Берш., Теплиц. Він.), «стовпи» (КШ, Звен., Сміл., Тальн., Уман. Чигир. Черк.; Володар., Таращ., Васильк., Ставищ. Київ.; Олександр., Новомир. Кір.), «сохи» (Світл. Кір.). Їх виготовляли зі стовбурів з прикоренками чи викорчуванням кореневищем. Зверху на стовпи укладали платви («ощіп», «ощеп», «в'язь», «платви») — один-два вікні («ощіпини», «ощіпи-

ни»), зав'язані по кутах «в замки» (с. Яблунів Кан.). Стовпи завершувались виступом — «чіп» (КШ, Кан. Черк.), «шпона» (Вас. Каїв.), який заводили у відповідні отвори («ямка», «дирка») нижніх «ощепин». Інколи у нижній частині (при землі) між стовпами додатково закріплювали горизонтальні деревини, які називали «підвалини»⁶.

Кількість стовпів каркаса залежала від розмірів споруди (а в каркасно-дильованих домішках — також від якості будівельного матеріалу, заготовленого на закидно. — *Р. Р.*)⁷. Зазвичай стовпів було від шістнадцяти до двадцяти — двадцяти чотирьох: «От, моя хата — дири́в'яна. Дванадцять аршин довжини, а шість с половиною ширини. На шістнадцяти стовпах [...] От у багатих людей — то хата робиться вилика, на вісімнадцять гаршин довжини, а на десять ширини. Стовпів ставлять більше як двадцять-два або чотирі...» (с. Колодне Тал. Чер.) [5, с. 31—32]. Довжина стовпів сягала приблизно 3,2 (с. Стеблів КШ) — 3,5 (с. Яблунів Кан.) м. У с. Колодне (Тал. Чер.) довжина стовпів 4 аршини (приблизно 2,8 м) [5, с. 33]. Кутові стовпи («углові слупи», «углові шули») та стовпи на перехрестях приміщень були товстішими (20—25 см у перекрої) (іл. 6), проміжні — «підшули» (у місці вікон дверей) — тоншими (12—15 см): с. Хильки (КШ). Останні — часто виконували функції віконних луток та одвірків (с. Стеблів КШ). Кутові стовпи вкопували на глибину 0,8 (с. Моринці КШ) — 1 (сс. Захарівка [10, с. 434] Світл. Кір.; Деренківце́в КШ, Яблунів Кан. Чер.) м, проміжні — приблизно на 0,4 (с. Лобачів Володар. Київ.) — 0,5 (с. Тростянець Кан., Хильки КШ) м. У стінах, в яких не було віконних та дверних отворів, проміжні сохи вкопували на віддалі 1,5—2 м одна від одної. На сипких піщаних ґрунтах під підосви стовпів, укопаних в землю, вкладали горизонтальну дубову «плаху», щоб «стовп не осідав» (с. Бровахи КШ). Інколи у такій пласі видобували квадратне гніздо, у яке запускали п'яту стов-

Іл. 6. Хата у с. Сотники Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.

па (с. Флорине [10, с. 12] Берш. Він.). У новіших будівлях стовпи інколи не заглиблювали у ґрунт, а встановлювали на вкопані у землю пеньки (хата 1927 р. у с. Хрещатик Черк. Чер.) [10, с. 839].

Стовпи каркаса зазвичай виготовляли з дуба (сс. Шевченкове [7, с. 358] Звен.; Колодне [5, с. 33] Тал.; Черепин, Завадівка, Моринці, Виграїв, Набутів, Заріче, Глушки, Бровахи, Хильки, Шандерівка КШ; Попівка, Мельники, Яблунів, Беркозівка, Лука, Курилівка, Полствин, Тростянець Кан.; Мошни Черк. Чер.; Лобачів, Зарайки Володар. Київ.; Нагірне Світл. [10, с. 437], Каніж [10, с. 427] Новомир. Кір. та ін.), рідше для цієї мети вживали акацію — «вакацію» (сс. Хильки, Шандерівка, Глушки КШ; Попівка, Полствин, Беркозівка, Тростянець Кан.; Мошни Черк. Чер.): «Стовпи з акації. Акація добре стоїть в сухому і в сирому» (с. Нагірне Світл. Кір.) [10, с. 437], «Кутові стовпи — дубові, рідше — з вакації» (с. Глушки КШ), «Слупи дубові, хоч вакація крепиша» (с. Заріче КШ). Це ж підтверджують й матеріали з тернів Звенигородщини [7, с. 355]. Дубовими зазвичай робили й «підвалини», тобто деревини, закріплені у нижній частині стовпів, вкопаних у землю.

Верхню обв'язку («ощіп») виготовляли з м'якших порід: сосни (сс. Заріче, Черепин КШ, Колодне [5, с. 33] Тал.), верби (с. Курилівка Кан.), сосни, липи, граба (с. Моринці КШ), липи, вільхи, верби, осики, берези (с. Лобачів Володар. Київ.), тополі («На хату тополя. Тополь в сухому місці сто год простое. Тополя на будову [віком] 30 год. З тополі (виготовляли. — *Р. Р.*) балки, крокви»: с. Нагірне

⁶ «Підвалини» (у вузькому розумінні цього слова) у тутешньому каркасному житлобудівництві почали використовувати лише з середини ХХ ст. Натомість на півночі Середньої Наддніпрянщини зарубування стовпів каркаса у нижню обв'язку стін («підвалини») відоме вже з середини — другої половини ХІХ ст. (південь Ніжинського повіту; 1878 р.) [17, с. 151].

⁷ Як зазначав П. Чубинський, «чим ліс буде довший і кращій, тим вкопаних у землю шул буде менше і навпаки» [12, с. 378].

Іл. 7. Подвійний «ощіп» (с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.)

Світл. Кір. [10, с. 437]) тощо. На Звенигородщині «на ошіп, крокви і лати брали граб, липу, сосну» [7, с. 356]. У с. Бровахи (КШ) найкращим матеріалом для виготовлення «ощепин» вважали липу. Знову ж, у с. Мельниківці (Сміл. Чер.) для цього використовували окрему екологічну відміну верби — «червону вербу»: «Верба червона не трюхне, її шашель не бере. Верба червона іде на верхній ошіп»⁸.

«Ошіп» зазвичай монтували з одного («одинарний ошіп») — двох («ощепина подвійна», «подвійний ошіп», «двойний ошіп») вінців (іл. 7). Переважали споруди з подвійними ощепинами: сс. Деренківець, Стеблів, Хильки, Набутів, Бровахи, Глушки, Заріче, Сотники, Сахнівка (КШ); Мошни (Черк.); Полствин, Беркозівка, Межиріч, Тростянець (Кан.). «Двійний ошіп» здебільшого фігурує й в оселях, обстежених іншими дослідниками: хати XVIII ст. у с. Чижівка [10, с. 825], XIX ст. у с. Шевченкове [10, с. 825], 1870 р. у с. Моринці [10, с. 820] (Звен.); кінця XIX — початку XX у с. Івківці [10, с. 843] (Чигир.), 1902 р. у с. Стеблів, початку XX ст. у с. Набутів (КШ), кінця XIX — початку XX ст. у сс. Беркозівка, Бучок, Межиріч (Кан.), 1918 р. у с. Коженики [10, с. 354] (БЦ), середини XIX ст. у с. Мармулівка [10, с. 378] (Володар.), 1881 р. у с. Брилівка [10, с. 404] (Став.) та ін. «Одинарний ошіп» був здебільшого притаманний для господарських будівель та осель бідніших верств селянства. Зокрема, як наголошено у матеріалах А. Кримсько-

го, у бідніших «на шіснадцяти стовпах по одні платві», а «у багатих людей хата велика... платов по дві і кроков пар дев'ять і десять» (с. Колодне Тал. Чер.) [5, с. 31—32]. «Одинарний ошіп» виявлено у житлах кінця XIX — початку XX ст. із сс. Мошни, Моринці, Глушки (КШ); Хмільне, Полствин (Кан.), Заріче (Черк.), Лобачів, Зарайки (Володар. Київ.). Респонденти відзначають, що «подвійний ошіп міцніший від одинарного» (с. Полствин Кан.) і тому в «старих хатах робили двойний ошіп» (с. Глушки КШ). Лише в окремих випадках (у придніпровських районах) траплявся потрібний ошіп (хати другої половини XIX ст. зі с. Шелепухи [10, с. 839] Черк.; 1919 р. у с. Мельники [10, с. 846] Чигир. Чер.).

Під час монтування першими укладали поздовжні ощепини: «Поздовжня ощепина, поперечна, ще одна поздовжня і поперечна» (с. Деренківець КШ), «Ощепини подвійні: верхня і нижня. На перших ощепинах ложили сволок, на других — крокви» (с. Набутів КШ). Проте траплялось, що при використанні лише поздовжніх сволоків першими укладали «ощепини» поперечні (хата 1902 р. у с. Стеблів КШ). По кутах ощепини зарубували у замки, а по висоті їх поміж собою скріплювали «тиблями».

Для спорудження каркасу («дерев'яних робіт») господар винаймав «майстрів» («плотників»). Їх могло бути 2—3 (с. Деренківець КШ), 3—4 (с. Полствин Кан.). У с. Худолівка (Чигир.) майстрів було переважно два [6, с. 132]. Один з них («старший майстер», «старший плотник»: с. Мошни Черк.) керував усім процесом. Погодившись з господарем, майстри випивали могорич та бажали першому: «Дай боже курінь цей зп'ясти у добрім здоров'ї і у добрім здоров'ї і пожити в ньому»). На що господар відповідав: «Хай Бог дає час добрий» (с. Худолівка Чигир.) [6, с. 132]. Відтак майстри готували будівельний матеріал (тесали дерево, вибирали чопи, пази, гнізда на крокви тощо): «Плотники тесали шули, заготовляли ощепини крокви, лати» (с. Полствин Кан.), «Спершу все готують на низу — долі: ошіп, стовпи, крокви. А потім кличуть людей і в один день роблять закладчини» (с. Беркозівка Кан.). Стовпи каркаса протісували «на чотири грані», а нижня частина (та, що мала вкопуватись у землю) залишалась круглою у перетині (с. Деренківець КШ). Відтак на землі поблизу майбутньої новобудови майстер монтував «ошіп», встановлював «сволоки», «крокви»,

⁸ Зап. Андрій Шкарбан 13.11.1996 р. в. с. Мельниківці Смілянського р-ну Черкаської обл. від Бондаренка Михайла Кириловича, 1940 р. народж.

закріпивши їх кількома горизонтальними латами; усі елементи маркував сокирою, після чого конструкцію розбирав: «Ощип в'язали на землі, потім розбирали» (Тростянець Кан.), «Дубові слупи тесали, буртували на закидню. Клади щип на землю, в ньому зарубували на слупи, крокви, потім по тому розміру вкопували слупи» (с. Мельники Кан.). У призначений для «закладин» («підйомки») хати день, сходилося доволі багато мужчин (родичі господаря, сусіди; загалом 15—20 чоловіків: с. Лука Кан.) і під керівництвом «старшого майстра» закладали хату: «Щоб викинуть хату (ощип, крокви) на стовпи, збирають людей [на поміч]... Як ошпили стовпи, викидають крокви» (с. Княжа Звен.) [7, с. 356], «Як починали хату, то все (стовпи, щип, крокви) вже було готове (зроблене наперед), а в цей день тільки вкопували стовпи, клали щип (ощиплювали), сволоки, крокви» (с. Лука Кан.). «Закладини» також починали з чаркування, при чому майстер говорив: «Пошли, Боже, щоб місце було гоже, і хата щаслива, і тим, хто в хаті, щастя і вік довгий» (с. Худолівка Чигир.) [6, с. 132].

Перед тим, як монтувати каркас, майстер на попередньо підбраному для хати майданчику розбирав план майбутнього житла («квадрат»), по кутах якого вбивав у землю кілки: сс. Мельники, Квітки, Хмільне (Кан.). У місцях, де мали стояти чотири «углові сохи», вкопували ями. Першим завжди урочисто (з дотриманням комплексу ритуалів і обрядів⁹) вкопували стовп у місці «покуті» («перший слуп», «причілковий стовп», «покутня шула»), який надійно затрамбовували: «Шулу ставили по уровню (ветірнас). Як поставили перву шулу, коло неї випивали» (с. Полствин Кан.). Відтак у відповідні ями встановлювали три інші кутові стовпи (але

їх не прикопували): «Слупи (крім першого) вже закопували по розміру ошепу» (с. Беркозівка Кан.). Після цього приступали до монтування «ошепу», починаючи з «передньої» (віконної) стіни: поздовжню «платву» насаджували на чіп «покутного слупа», а інший «слуп» у ямі «пересували по розміру», тобто так, щоб його «чіп» попав у «ямку» ошепини: «Вкопували один покутній слуп, його затрамбовували, а три решту пересували по розміру (відповідно до гнізд на чопах стовпів. — Р. Р.) і тоді вкопували. Тоді на них встановлювали щип і крокви. Потім закидали закидню» (с. Мельники Кан.). Далі, — такі ж дії здійснювали на тильній стіні. Поздовжні «ошепини» зв'язували поперечними («ошепини», «платви», «балки»), у ями на усіх перехрестях приміщень встановлювали інші стовпи (тоді ж монтували й проміжні стовпи на вікна, двері, але це могли робити й опісля): «Перше вкопують чотири вугові слупи, ставлять щип, а решту слупи підганяли під цей щип під ветірнас. Вугові слупи ставили під отвес (гирка на шнурку)» (с. Моринці КШ), «Поставили одну шулу, потім — другу, потім — підняли ошепини. Перше клали дві ошепини поздовжні, потім дві поперечні. Тоді підставляються шули, потім викидають на верх сволоки, тоді другі ошепини, тоді крокви» (с. Тростянець Кан.), «Коли закопали чотири слупи, викинули щип, потім сволоки» (с. Лука Кан.). Уже в процесі зведення каркасу, між парами проміжних стовпів (у місцях вікон) закріплювали дві дубові поперечки: нижню («лавка», «підлокотник», «подушка») та верхню («верхня подушка», «головень», «главень»).

Найбільш поширеною модифікацією каркасної споруди («в шули», «в слупи», «в стовпи»¹⁰) були будівлі, у яких простір між стовпами каркасу заповнювали горизонтально деревом («на слупах в закидку», «на стовпах в закидню», «в шули в закидку» «на стовпах у заміт», «в закидку», «у закидь», «в закидню», «під закидню») (іл. 8). Зчаста таку будівлю номінували ще лексемою «дерев'яна хата»: сс. Шандерівка, Набутів, Бровахи, Квітки, Заріче, Виграїв, Пішки, Моринці, Деренківце (КШ); Мошни (Чер.) та ін. При такій конструкції стін, перед вкопуванням у землю, у бокових площинах стовпів вибирали поздовжні рівчаки («гари», «рівці», «пази», «чвертки», «буркни-

⁹ Ось як це відбувалося у с. Квітки (КШ Чер.): «Як мають будувати хату, вже є забиті кілки, — хазяїн виносить рушник, на рушнику хлібину і дрібок соли. Ставить це на землю біля цього вугла (покутного. — Р. Р.). Хазяїн ще виносить копійки і жито в мисці. Яма перша вже викопана. Хазяїн це положив, а в яму сипить копійки і жито. Тоді вставляють причілкового стовпа, — прикопали, затрамбовували (од цього стовпа потім танцюють усі три вугові стовпи). Як цей перший стовп (на покуті) вкопали, хазяїн і хазяйка торкаються до нього руками. Тоді хазяїн наливає з графина по чарці, а хазяйка підносить закуску. Випили по чарці — закусили і закопують тоді інші стовпи».

¹⁰ У с. Захарівка (Світл. Кір.) оселю, збудовану у каркасній техніці називали «стройова хата» [10, с. 434].

Іл. 8. Каркасно-дильована хата (с. Заріче Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.)

ці», «бортниці»), 4 см завглибшки і 4 см завширшки (сс. Ширмівка [10, с. 71] Погриб. Він., Тростянець Кан. Чер.). У «гари» заводили, попередньо затесані, краї горизонтальних деревин («закидин», «закидинин», «закидчин», «замітин»), щільно припасовуючи їх одна до одної. «Шули бортували» («слупи буртували на закидню»: с. Мельники Кан.) наступним способом: спершу у місці майбутніх поздовжніх пазів «буравом» висвердлювали заглиблення (на потрібну глибину), а відтак стамескою вибирали паз («свердлили свердлом, а потім довбали стамескою»: с. Яблунів Кан.). У новіших будівлях замість пазів до бокових площин стовпів прибивали по дві вертикальні «рейки» (сс. Яблунів, Тростянець, Хмільне Кан.).

Для «закидні» використовували різні породи деревини (Курилівка Кан.), що залежало від наявності їх в окремих місцевостях. Скажімо, на Звенигородщині це були дуб, граб, сосна, липа, осика [7, с. 355]; на Канівщині — сосна, вільха, граб (с. Яблунів), сосна, верба (с. Беркозівка), сосна (с. Лука), верба (с. Тростянець), липа, верба (с. Мельники); у Корсунь-Шевченківському районі — верба, осока, тополя, липа (с. Заріче), сосна, липа, граб (с. Моринці), верба, сосна (с. Виграїв), сосна (сс. Черепин, Завадівка), верба, сосна, осика (с. Глушки), верба, сосна (с. Набутів), верба, липа (с. Шандерівка), липа (с. Бровахи). У Черкаському р-ні (с. Мошни) стіни закидали сосною та осикою, у Смілянському — вербою («червоною вербою»: с. Мельниківці). На Київщині (с. Лобачів Волод.) для цього переважно вживали вербу, вільху, граб, осика, дуб. «Закилати» стіни могли лише дубовим деревом. Зокрема у хаті 1881 р.

зі с. Брилівка (Став. Київ.), обстежений З. Гудченко, заміт стін хати викладений повністю з дубових обполів [10, с. 404]. Це ж спостерігаємо й у хаті другої половини XIX ст. зі с. Шевченкове (Звен.), у якій «закидня» з дубових брусів [7, с. 358]. Щоправда, так робили зрідка. Здебільшого з дуба клали лише «нижню закидчину, а вище ішла сосна» (с. Полствин Кан.). Цю «закидчину» (яка часто була більш масивною від інших) номінували лексемою «підвалина»: «Підвалина — сама нижня заклада» (сс. Мельники, Лука Кан.), «Нижнє дерево між стовпами — підвалина» (с. Хмільне Кан.). У с. Мельники (Кан.) «закидню від землі до вікон робили з дуба, а вище ішла липа чи верба». Це ж стосується й Звенигородщини: «Як достатки дозволяли, то старались дуб закладати від самого низу до вікон» [7, с. 355]. Водночас на «закидаю», як і на інші елементи споруд, уникали використовувати березу (с. Мельники Кан.).

Як «закидні» використовували кругле, тесане, різане чи колене дерево: «Товсту закидню кололи навпіл, кору обдирали. Кололи дерево сокирою, перше били кілок в торець, а потім зверху нарубували — били кілки. Для роботи кращий осокор, бо сосна погано колеться» (с. Глушки КШ). Висота «закидчин» здебільшого була незначною — 10 (с. Попівка [10, с. 824] Звен.) — 20 (с. Квітки КШ) см. Проте траплялось, що для цього вживали доволі широкі пластини — «плахи» (хата 1870 р. у с. Моринці Звен. Чер. [10, с. 820]). Скажімо, у хаті XIX ст. зі с. Шевченкове (Звен.) на всю висоту стіни (окрім платів) ішло лише чотири пластини [10, с. 825].

Стіни каркасно-дильованих осель із зовнішнього та внутрішнього боків тинькували. Для цього їх спершу «клинцювали» — на поверхнях стін долотом робили заглиблення і вбивали у них «клинці» («клинчики», «кілочки», «отслонки»: сс. Сахнівка, Бровахи, Квітки, Заріче, Черепин КШ, Мошни Черк.): «На стіну набивали кілочки. В стіну вдаряють долотом і забивають кілочок. Один майстер цілий день колов кілочки, другий забивав. Торбина з кілочками висіла в нього на ший» (с. Квітки КШ). В новіших спорудах стіни «драчкували» («решетували»: с. Черепин КШ) — замість клинців на їхній поверхні набивали «дранку» («драчку»: сс. Калинове [10, с. 405] Таращ. Київ; Стеблів, Квітки, Бровахи, Черепин, Заріче КШ, Полствин, Хмільне Кан., Мошни Черк. Чер.) (іл. 9). У с. Квітки (КШ) на-

голошують, що «кілочками били до 1950-х годов», а пізніше стіни почали «решетувати».

Відтак стіни «мастили» («мазали глиною», «мастили вальками»): «Мишали глину з соломною викичували вальки, кидали на стіну і вигладжували» (с. Сахнівка КШ) (іл. 10). Щоправда, це здійснювали лише після того, як вкрили дах: «Як уишють хату — збирається толока на мазку» (с. Квітки КШ). Це, як і усі інші трудомісткі роботи, пов'язані з глиною, здійснювали у формі безоплатної колективної допомоги — «толоки» («мастили толокою»). В один день валькували стіни, стелю й долівку. На «мазку» приходило доволі багато людей (переважно 40—50 «душ»: сс. Хмільне, Лука, Мельники Кан.; а інколи — і до 100: сс. Мельники Кан., Квітки КШ). Біля будівельного майданчика розкопували неглибоку яму, накидали туди глини заливали водою і вимішували кіньми (рідше — ногами). Відтак туди додавали коротку мервлену соломку і знову вимішували, а вже з цього робили «вальки»: «Коли плотнік зробив хату, скликали толоку (душ п'ятдесят). Все робили за один день. Звозили глину, робили кіньми заміс. Вимішували глину з соломною (попередньо соломку рубали до потрібної довжини)» (с. Лука Кан.).

У толоці брали участь як чоловіки, так і жінки. Зазвичай виготовляли вальки і «мазали» ними стіни жінки (сс. Лука, Беркозівка, Курилівка, Тростянець Кан.; Квітки КШ), лише у с. Межиріч (Кан.) «валькували мужчини»: «Була толока. Глину з соломною місили ногами. Хлопи викидали глиносолому, баби робили вальки» (с. Тростянець Кан.), «Біля хати копали яму, лили воду. Коні вимішували глину з водою. Кидали туди мервлену соломку. В яму соломку кидали баби. Мужики з ями викидали вимішану соломку з глиною, а баби робили вальки і ліпили» (с. Мельники Кан.), «Толока. Навозять глину і місять з м'ятою соломною тяглом (кіньми). Мужики викидають глиносолому, а жінки крутять вальки і потім ними мажуть хату» (с. Беркозівка Кан.), «Глину з соломною місили кіньми. Соломку брали дрібнішу, бо з довгої важко вальки робить. Мужчини викидали вилами, а баби качали вальки» (с. Хмільне Кан.), «Чоловіки викидали вилами [глиносоломну], баби сиділи і крутили вальки» (с. Лука Кан.).

«Мазку» починали зі стелі, потім мастили стіни і завершували долівкою (сс. Мельники, Хміль-

Іл. 9. «Решетована» стіна (с. Ковалі Канівського р-ну Черкаської обл.)

Іл. 10. «Машена» стіна (с. Мельники Канівського р-ну Черкаської обл.)

не, Лука, Тростянець Курилівка Кан., Квітки КШ): «Валькувати починали з горища, потім — стіни, а в останню чергу — долівку» (с. Мельники). Лише у с. Беркозівка (Кан.) фіксуємо локальний звичай починати «мазку» з долівки і завершувати стелею. Завжди починали мазати з покуті (сс. Лука, Курилівка Кан.; Квітки КШ, Худолівка [6, с. 133] Чигир.): «Вальки на стелю, стіни і діл завжди починали мазать з покутя» (с. Квітки). Відповідно до звичаю, перший вальок (як на горищі, так і на стінах і долівці) мала покласти господиня дому (сс. Мельники, Курилівка, Хмільне, Беркозівка Кан. Квітки КШ):

«Перший вальок должна лапнуть хазяйка» (с. Курилівка). Цікавий звичай побутував на Чигиринщині (с. Худолівка). Тут перший вальок клала «стара баба — така, що дітей в неї вже не буде» [6, с. 133] (тобто жінка недитородного віку)¹¹. Слід наголосити, що спершу стіни мастили з внутрішнього боку, і лише через один — два тижні, як стіна добре підсохла, «мазали» зовнішні стіни (с. Квітки КШ).

Після «мазки» стіни впродовж двох—трьох тижнів (залежно від погоди) сохли. Відтак їх «шарували» («шпарували», «гладили») — вирівнювали поверхні. Це здійснювали «мазальники» (жінки-«мазальниці»): с. Попівка (Кан.). Для «шарування» стін знову скликали невеличку «толоку» на «другу мазку». Вимішували розчин глини, до якої добавляли полову (с. Мельники Кан.) чи «кінський кізяк» (с. Курилівка Кан.): «Потім стіни гладили глиною з кінським кізяком або глиною з тирсою з льону» (с. Сахнівка КШ). Частіше добавляли ці два компоненти: полову і «кізяк» (сс. Деренківець, Попівка КШ). Розчином глини з «кінським кізяком» «шпарували» й у сс. Хмільне, Лука (Кан.). У с. Беркозівка (Кан.) у розчин входили глина, «кінський кізяк» і дрібносічена солома. Проте в останніх селах для «шпарівки» могли використовувати й інший розчин: глина з «тирсою» — дерев'яними опилками (сс. Хмільне, Беркозівка), глина з «тирсою» і піском (с. Лука). Щоправда у с. Хмільне респонденти відзначають, що «шпарівка» з додатком «кінського кізяка» міцніша ніж з додатком дерев'яної тирси. У с. Полствин (Кан.) до розчину, яким «шпарували» стіни «в глину сипали кінські кізяки і житнє борошно (щоб краще було)».

Відтак стіни «віхтювали»¹² («гладили», «затирали»): «Як пошпарували, — висохло, тоді гладять — віхтють: замажуть пісочком і віхтють глиною» (с. Полствин Кан.), «Потім віхтували рідкою глиною з піском — мастили віхтьом» (с. Попівка Кан.), «Третій раз затирали глиною з піском» (с. Мельники Кан.). У с. Курилівка (Кан.)

цей процес називали «третя мазка». Інколи для цього вживали лише білу глину (сс. Беркозівка, Хмільне, Курилівка Кан, Деренківець КШ): «Віхтем віхтють білою глиною» (с. Беркозівка). У с. Лука (Кан.) білою глиною «віхтювали» три рази. Знову ж у с. Яблунів (Кан.) після «першої мазки» робили ще три: перший раз — мастили розчином глини з дрібною соломою; другий раз — «затирали» розчином глини, «трини» і «конячого кізяка»; третій раз — «віхоть макали в воді і затирали тріщини».

Каркасно-дильовані оселі («дерев'яна хата», «хата в закидню») тією чи іншою мірою траплялись, практично, по всій території Середньої Наддніпрянщини. Дослідники фіксували їх у Звенигородському (хати 1870 р. у с. Моринці, початку — середини XIX ст. у с. Попівка, XIX ст. у с. Шевченкове), Черкаському (хати другої половини XIX ст. та кінця XIX початку XX ст. у с. Шелепухи, 1908 р. у с. Яснозір'я), Чигиринському (хати 1895 р. Медведівка, 1919 р. у с. Мельники, другої половини XIX ст., кінця XIX ст. та кінця XIX ст. у с. Суботів), Кам'янському (хата першої половини XX ст. у с. Жаботин), Смілянському (хата 1911 р. к с. Сунки), Уманському (хата 1842 року у с. Кочубіївка) районах на Черкащині; Білоцеркаському (хата 1918 р. у с. Коженіки), Володарському (хати середини XIX ст. у с. Мармуліївка, початку XX ст. у с. Лобачів, 1917 р. у с. Зарайки), Бороднянському (хата 1899 р. у с. Озерщина), Васильківському (хата кінця XIX — початку XX ст. у с. Велика Вільшанка), Ставищенському (хати 1860-х рр. та 1881 р. у с. Попружна), Таращанському (хата 1930-х рр. у с. Калинове) районах Київської обл. [10, с. 354, 374, 375, 378, 404, 820, 824, 825, 826, 830, 833, 839, 841, 844, 846]. Заразом таку техніку використовували й у житлах комбінованої (зрубно-каркасної) конструкції: хати XVIII ст. у с. Чижівка (Звен. Чер.), кінця XVIII — початку XIX ст. у с. Сунки (Сміл. Чер.), початку XX ст. у с. Озерщина (Бород. Київ.) [10, с. 374, 825, 830] та ін.

У придніпровських районах правобережжя (Чигиринський, Черкаський [9, с. 170], Канівський р-ни Черкаської області) під час спорудження стін «дерев'яної хати» спорадично застосовували техніку «в торч» («в сторч», «в сторчівку», «в закидню ставма», «в закидку стойма», «в торчову закидку», «в закидку стоя», «хата з торчі»). Каркас такої

¹¹ У пропонованій розвідці не охоплено звичаєво-обрядовий аспект толоки (вкладання будівельної жертви у перший вальок, «купання» господарів у глині тощо), оскільки це виходить поза межі нашого дослідження.

¹² Для «віхтювання» використовували спеціальний «віхоть» — своєрідну ганчірку, яку виготовляли з клоччя конопель (сс. Попівка, Беркозівка Кан.).

споруди, як і в попередніх випадках, становили вкопані у землю дубові стовпи, зачоповані в «ощіп», а між стовпами у нижній частині закріплювали дубові «підвалини» (сс. Хмільне, Яблунів Кан.; Хрещатик [10, с. 839] Черк.). У нижній площині оцщипин і верхній підвалин вибирали поздовжні пази («гари»), у які заводили краї вертикально встановлених деревин: *«Дуже давно ще була закидня ставма. Між шулами підвалина дубова; в ній і нижній оцщипині буртовано і закидали деревом ставма... на вікна два стовпці [запущені] в підвалину і оцщип, між ними подушка (підвіконник. — Р.Р.) і приголовач»* (с. Яблунів) (іл. 11). Коли ж довгого дерева на «закидаю» не було, посередині стіни до стовпів закріплювали горизонтальний запазений з двох боків «пояс»: *«Хати в шули... закидали стойма (хата з торчі). Нижнє дерево між стовпами — підвалина, під вікно від сохи до сохи кріпили пояс — підлокотник»* (с. Хмільне Кан.) (іл. 12). У міжвоєнний період замість вижолоблених пазів до горизонтальних площин підвалин і оцщипини (та «пояса») прибивали по дві планки: *«Були хати в торч... в підвалині і оцщипині прибивали рейки»* (с. Тростянець Кан.). У таких спорудах траплялась й комбінована закидка: у нижній частині (до «підлокотника») — «закидня стойма», вище — горизонтально (с. Хмільне Кан.)¹³.

Як зазначає Т. Косміна, на правобережжі така модифікація стін була відносно новаційною — так будували починаючи з перелому ХІХ—ХХ ст. [9, с. 170]. Це ж підтверджують й оселі, обстежені З. Гудченко (хати: 1903 р. та 1927 р. у с. Хрещатик, 1936 р. у с. Шелепухи Черк.; кінця ХІХ — початку ХХ ст. у с. Івківці, початку ХХ ст. у с. Медведівка Чигир. Чер.) [10, с. 839, 841, 843, 844]. Подібне спостерігаємо й на правобережжі Канівського р-ну, де хати «в закидню ставма» зрідка фіксуємо лише в окремих населених пунктах (сс. Попівка, Полствин, Яблунів, Хмільне, Лука, Ковалі, Тростянець): *«Дуже рідко закидка стояча»* (с. Полствин Кан.), *«Була закидка в сторч, але вона новіша»* (с. Лука. Кан.). Знову ж, деінде побутування такої техніки респонденти старших вікових груп заперечують цілковито (сс. Мельники, Беркозівка Кан.): *«Колись сторчівки не було, — так ніхто*

Іл. 11. Стіна, зведена технікою «в торч» (с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл.)

Іл. 12. Стіна, зведена технікою «в торч» (з «поясом») (с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл.)

не робив» (с. Мельники). Натомість у західніших районах правобережжя Середньої Наддніпрянщини цієї техніки не використовували цілком. Скажімо, у с. Квітки (КШ) твердять, що *«хати в торч — нові, їх почали будувати у 1980-х роках; знизу — мурлата, зверху — оцщип, між ними — торч з шпал (робили з шпал)»*¹⁴. Тому, на наш погляд, дуже слушними є твердження Т. Косміної про те, що цей конструктивний тип стін був більше притаманний для лівобережних районів лісостепу [19, с. 28]. Очевидно, власне лівобережжя й було тим осередком, звідки він поширився на інші місцевості.

¹³ Докладніше конструктивні особливості «хати торчівки» охарактеризовані в одній із наших попередніх публікацій [18, с. 1483—1506].

¹⁴ У низці сіл Корсунь-Шквченківському р-ну «хатою в торч» чи «торчовою хатою» називають споруди, стіни яких заповнені вертикальним («торчовим») плотом по горизонтальних латах («переслах»).

Висновки. Отже викладений та проаналізований матеріал дає можливість зробити наступні висновки.

У першій половині — середині XIX ст. на півночі (у Васильківському, північних місцевостях Сквирського повітів) та на сході (Канівський, Черкаський, Чигиринський повіти) правобережжя Середньої Наддніпрянщини оселі будували з дерева («дерев'яна хата») у зрубний та каркасно-дильований техніках. У Васильківському та заліснених місцевостях Сквирського повітів превалювали будівлі зрубні (каркасно-дильовані траплялись рідше). Натомість у східній частині (Канівський, Черкаський та Чигиринський повіти) перевагу віддавали каркасно-дильованій техніці. Знову ж, на півдні та південному заході основною технікою була каркасна (із заповненням стін глиновальками, плотом тощо). Щоправда тут, у зоні каркасного будівництва (Звенигородський, Лисянський, Маньківський, Смілянський, Тальнівський, Монастирищенський р-ни (Чер.), Богуславський, Рокитнівський р-ни (Київ.) та ін.) також траплялись оселі зрубною конструкції («в зруб», «в замки», «в замок»). Проте тут їх зазвичай було не багато: у середині — другій половині XIX зрубна хата у цих місцевостях була притаманна тільки для заможних верств населення.

Винищення лісових масивів, які ще у першій половині XIX ст. займали значні території Київщини, призвело до дефіциту якісної будівельної деревини, унаслідок чого у кінці XIX — на початку XX ст. навіть у північній частині правобережжя Середньої Наддніпрянщини зрубні оселі споруджували рідше, — перевагу віддавали каркасно-дильованій техніці, яка у першій половині XX ст. стала тут панівною. Водночас у цей період у придніпровських районах правобережжя (Чигиринський, Черкаський, Канівський р-ни Черкаської області) під час спорудження стін «дерев'яної хати» спорадично застосовували техніку «в торч», тобто каркасну техніку із заповненням стін вертикальними деревиною.

Для зведення зрубу здебільшого використовували сосну, рідше — липу, осокор, дуб, ясен. Стіни складали з колод, напівколод, брусів чи дошкоподібних пластин і в'язали по кутах врубками різних конструкцій з випусками торців поза обріз стіни. Починаючи з кінця XIX ст. при використанні пиляного бруса поширились кутові врубки без випуску торців поза обріз зрубу — «в чистий вугол». Зовнішні сті-

ни зрубних жител обмазували глиною і білили. Проте доволі часто мастили і білили лише стіни житлового приміщення.

Основою каркасних будівель були вкопані у землю дубові (чи акацієві) стовпи, які виготовляли зі стовбурів з прикоренками чи викорчуванням кореневищем. Зверху на стовпи укладали один-два вінці — платви. Для заповнення стін використовували різні породи деревини (сосну, липу, осіку, вільху, дуб, граб, вербу тощо), що залежало від наявності її в окремих місцевостях. Стіни каркасно-дильованих осель із зовнішнього та внутрішнього боків тинькували — закидали глиносолом'яною сумішшю та виглажували.

1. Фундуклей И. *Статистическое описание Киевской губернии*. Санкт-Петербург: Въ типографіи министерства внутреннихъ дѣлъ, 1852. Ч. I. 549 с.
2. Зеленинъ Д.К. *Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества*. Петроградъ: Типографія А.В. Орлова, 1915. Вып. II. С. 485—988.
3. *Україна XVIII ст. у малюнках Йогана Генріха Мюнца*. Упоряд. Тарас Чухліб. Київ: Мистецтво, 2022. 208 с.
4. Де ля Флиз Д.П. Альбоми. Редкол. Г. Боряк, Я. Дашкевич та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. Т. 2. 687 с.
5. Кримський А. *Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного*. Київ, 1930. Ч. 1. Вип. 1. 434 с.
6. Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині. Прим. М. Кучеренка. *Пам'ятки України: історія і культура*. 2002. № 2. С. 127—135.
7. Свирида Р. *Традиції народного будівництва. Шевченківський край*. Київ, 2009. С. 350—363.
8. Свирида Р. Пам'ятки народного будівництва лісостепової Київщини в Національному музеї народної архітектури та побуту. *Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба*. Вип. 1. *Матеріали першої Міжнародної науково-практичної конференції, 17—19 жовтня 2013 р. м. Львів*. Упоряд. М.І. Банах, Н.В. Будинкевич, Н.В. Гаврилів. Львів: Априорі, 2013. С. 252—262.
9. Косміна Т.В. Традиції та інновації в архітектурі народного Києва та Київщини. *Етнографія Києва і Київщини: традиції й сучасність*. Київ: Наукова думка, 1986. С. 157—200.
10. *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів*. Т. 9. *Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання*. Голов. ред. Г. Скрипник;

- НАН України; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2020. 944 с.: іл.
11. Маркович Я. *Записки о Малороссіи ея жителейъ и произведеніяхъ*. Санкт-Петербург: при Губернскомъ правленіи, 1798. Ч. 1. 103 с.
 12. Чубинский П.П. Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-Западного отдела*. Санкт-Петербург, 1877. Т. 7. Вып. 2. С. 339—606.
 13. Радович Р. *Поліське житло: культурно-генетичні витоки та еволюційні процеси*. Львів, 2017. 852 с.
 14. Радович Р. Традиційне житло на півночі етнографічної Волині: особливості та волинсько-поліські паралелі (друга половина XIX — початок XX ст.). *Народознавчі зошити*. 2012. № 2. С. 201—217.
 15. Радович Р. *Народна архітектура Старосамбірщини XIX — першої половини XX ст. (житлово-господарський комплекс)*. Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. 352 с.
 16. Гупало К.Н. *Подол в древнем Киеве*. Київ: Наукова думка, 1982. 127 с.
 17. Русов А.А. *Описание Черниговской губернии*. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1899. Т. 2. 377 с.
 18. Радович Р. Техніка та технологія спорудження стін житла на Золотоніщині (у контексті житло будівельної культури лівобережжя Середньої Наддніпрянщини). *Народознавчі зошити*. 2021. № 6. С. 1483—1506.
 19. Космина Т. Поселення, садиба, житло. *Українці: історико-етнографічна монографія: у двох книгах*. Опішне: Українське Народознавство, 1999. Кн. 2. С. 13—57.
 - Hrushevskiy, M. (2002). From the life of peasants in the Chihryn region. *Sights of Ukraine: history and culture*, 2, 127—135 [in Ukrainian].
 - Svyryda, R. (2009). *Traditions of folk construction. Shevchenkivskiy region* (Pp. 350—363). Kyiv [in Ukrainian].
 - Svyryda, R. (2013). Monuments of folk construction of the forest-steppe Kyiv region and the National Museum of Folk Architecture and Life. *Problems of preservation, reproduction and popularization of historical and cultural Heritage in the context of open-air museums* (Vol. 1, pp. 252—262). Lviv: Apriori [in Ukrainian].
 - Kosmyna, T. (1986). Traditions and innovations in the architecture of the people's of Kyiv and Kyiv Region. *Ethnography of Kyiv and Kyiv Region: Traditions and Modernity* (Pp. 157—200) Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
 - (2020). *Ethnographic image of modern Ukraine*. Corpus of expeditionary folklore and ethnographic materials. People's housing culture. Ecology and organization of habitat (Vol. 9) [in Ukrainian].
 - Markovich, J. (1798). *Notes on Malorossiya, its inhabitants and products* (Part 1). SPb.: under the Provincial Board [in Russian].
 - Chubynsky, P.P. (1877). Russians of the South-Western Territory: housing, utensils, farm buildings and tools. In: *Proceedings of the ethnographic and statistical expedition to the West Russian Region, equipped with the Russian Geographical Society of the South-West Division* (Vol. 7, issue 2, pp. 339—606). SPb. [in Russian].
 - Radovych, R. (2017). *Polissya dwelling: cultural and genetic origins and evolutionary processes*. Lviv [in Ukrainian].
 - Radovich, R. (2012). *Traditional housing in the north of ethnographic Volhynia: features and Volyn-Polissya parallels (late 19th — early 20th c.)*. *The Ethnology notebooks*, 2, 201—217 [in Ukrainian].
 - Radovych, R. (2015). *National architecture Staryi Sambir district in the nineteenth — first half of the twentieth century (housing and economic complex)* [in Ukrainian].
 - Hupalo, K.N. (1982). *Podil in Ancient Kyiv*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
 - Rusov, A.A. (1899). *Description of the Chernigov province* (Vol. 2). Chernigov: Printing House of the Provincial Zemstvo [in Russian].
 - Radovich R. (2021). *Techniques and technology of wall construction of dwellings in the Zolotonosha region (in the context of the residential construction culture of the left-bank Middle Dnipro region)*. *The Ethnology notebooks*, 6, 1483—1506 [in Ukrainian].
 - Kosmyna, T. (1999). Stellement, mansion, housing. *Ukrainian: Historical and ethnographic monography: in two books* (Vol. 2, pp. 13—57). Opishne: Ukrainian Genre Studies [in Ukrainian].

REFERENCES

Fundukley, I. (1852). *Statistical description of the Kiev province* (Part 1). SPb.: In printing houses of the Ministry of Internal Affairs [in Russian].

Zelenin, D.K. (1915). Description of the manuscripts of the scientific archive of the Imperial Russian Geographical Society (Issue 2, pp. 485—988). Petrograd: Printing house A.V. Orlov [in Russian].

(2022). *Ukraine of the 18th century. in the drawings of Johann Heinrich Munz*. Compiled by Taras Chkhlib. Kyiv: Art [in Ukrainian].

De la Flies, D.P., Boryak, H., & Dashkevich, Ya. (1999). *Albums*. (Vol. 2). Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Krymskyi, A. (1930). *Zvenyhorodschyna. Shevchenko's homeland from an ethnographic and dialectological perspective* (Part 1, issue 1). Kyiv [in Ukrainian].